УДК 94(477):27-72”17/1810-ті”

Зінченко А.Л.
доктор історичних наук, професор
провідний науковий працівник
Центру історії Вінниці

МЕТРИЧНІ КНИГИ XVIII ст. ЯК ІНДИКАТОРИ МОВНОГО ТА СОЦІОКУЛЬКУЛЬТУРНОГО ПОГРАНИЧЧЯ

У статті проаналізовано мовний матеріал записів до метричних книг руських парафій міста Вінниці середини — другої половини XVIII ст., зокрема, наявні в них пласти живої мови Брацлавщини, ознаки тогочасної мовної ділової культури та соціокультурного, передовсім мовного, русько-польського пограниччя.

Ключові слова: метричні книги, Брацлавщина, візитації, датування, староукраїнська мова.

Митрополичі (генеральні) візитатори складали акти візитацій польською мовою з латинськими включеннями правничої та церковно-правничої термінології. Під час проведення генеральних та деканатних візитацій перевірці підлягало й ведення метричних книг. З кінця 40-х років і впродовж другої половини XVIII ст., тобто за час функціонування метричних книг вінницьких церков, які ми аналізуємо, у Вінницькому деканаті діяли послідовно чотири унійних декани. Всі вони під час деканатних перевірок метричних книг залишали візи про перевірку польською мовою та латиною: *Bazyli Zabłocki, dziekan winnicki* (ЦСБКД, 11 зв.); *B. Zabłocki, dziec., paroch Janę., mp.* (30 березня 1761; ЦСБКД, 22 зв); *Grabowiecki decane.* (ЦППБ, 114).

Латиною робив ревізійні записи в метричних книгах вінницький декан Ян Романович. Прикметно, що своє ім’я він завжди записував латиною — *Joannes*, імовірно, як духовна особа Католицької церкви, а прізвище *Romanowicz* писав польською, підкреслюючи свій шляхетський статус. Як приклад — його ревізійний запис після перевірки метричних книг від 19 січня 1777 р.:

> Ie 19 Januariis 1777 Ao sub tempus titulationis annualis Decanalis libre
> baptisator vidi legi. A in Meliorem Icidem manu ppria subscripsi
> Joannes Romanowicz
> D[ziekan] Wi[nnicki] підпис (ЦСБКД, 60; ЦСБКД, 91 зв.; ЦСБКД, 139 зв.; ЦСБКД, 145 зв).

У записах метричних книг найважливішими складниками є вказівка на дату вчиненого обряду, його зміст, виконавця й учасників (свідків). Водночас уважний погляд прочитає в них також певні ознаки їхніх соціально-статусних відносин. Їх можна розгледіти в мовних особливостях записів.

Зазвичай кожен запис в аналізованих метричних книгах починається з дати

та імені священника, які вписували в більшості випадків книжною руською мовою: *Року 1746, Ноємрїꙗ дня 10. Азь, ієрей Пєтрь Лосѣнскїй* (ЦСБКД, 2), — далі йде назва церкви, вказано обряд, ім'я похрещеного (повінчаних, відспіваного), імена кумів і свідків. Перший запис у книзі хрещень Покровської церкви починається з дати, записаної польською і латиною: *Roku 1748 D. 18 Junius.* Основний текст виписано книжною руською мовою:

> Азъ їєрей Їꙗковъ Волъскїй, прєзвитєр Сто̄ Покровскїй вѣницкїй, ѡкр̄стихъ и миромъ Сто̄им помазахъ млдца Лєѡнтїꙗ ѡт родителєй законно вѣнчанихъ Їѡсифа Карпєнка и жєни єго Єфимїи, воспріємници биша Андрєи Ѥрємєнко, Пєлагїꙗ Дємиꙗниха (ЦППБ, 1).

Другий запис на тій-таки першій сторінці зроблено тією ж рукою, дату в ньому вписано руською мовою. У записі йдеться про хрещення немовляти з родини вінницького мельника, кумами ж виступають олійник і дружина мельника з Вишні:

> Рокꙋ того *ж* дня з̄ (7-го) Юлꙗ.
>
> Азъ їєрєи Їꙗковъ Волскїй, презвитєр Сто̄ Покровскїй вѣницкїй, ѡ̄кр̄стих и миромъ Сто̄имь помазахъ млдца Никитꙋ ѡт родителєй законновѣнчаних Дмитра мєлника и жєни єго Мєланїи воспріємници биша Їѡанъ ѡлѣйникъ, Маріꙗ Стефанова мєлничка з Вишнѣ (ЦППБ, 1).

Тим часом у записі за 20 лютого 1752 р. про хрещення в церкві Кузьми і Дем'яна *млдца Тимоѳєꙗ, сина шлꙗхєтнє урождєного Никити Дꙋбицкого и жєни єго Татиꙗнни* вказано, що при цьому *воспріємникъ быст урождєний Панъ Стєфан Чєрнꙗвскій, воспріємница велможна Панѣ Magdalena Pzydkarska Gubernatorowa winnicka. Druga para umdzone J˜mc Pan Tomasz Mokrzycki y urodzoną J˜mc pani Marzia Szteńcynową* (ЦСБКД, 9–9 зв.). Прикметно те, що до участи в хрещенні немовляти шляхетних батьків русинів за русько-католицьким обрядом у русько-католицькій церкві запрошено шляхтичів-поляків, які, найімовірніше, були латинського віровизнання. Священник, який здійснював хрещення — *їєрєй Пєтръ Лосѣнскій прєзвитєръ вѣнницкій цєркви Стыхъ безсрєбрникъ Козми и Демꙗна*,— дотримувався чинних тоді соціокультурних стандартів метричних записів: імена і статус русинів (шляхти, духовенства, міщан, підданих) вписувати руською церковно-книжною мовою, поляків — польською, посади й титулування латинського духовенства писалися латиною.

Книжність у мові метрик виявляється у використанні властиво церковнослов'янської лексики та зворотів, зокрема, початкової формули *Азъ їєрєй,* у якій імена священників руських парафій писали за церковнослов'янським зразком: *Азъ їєрєй Їꙗковъ, Азъ їєрєи Пєтръ Лосѣнскій, Азъ ієрєй Іѡанъ Стєцкїєвѣчъ, Азъ їєрєи Данїилъ Обєртинскій.* Імена духовенства здебільшого писали церковнослов'янською: *їєрєй Данїилъ Крубовичъ, коадъюторъ, Ємелїанъ дꙗкъ стокузмѣнскїй, ієрєй Іꙗковъ прєзвитєръ старомѣски, иєрєй Пєтръ Базалѣцкий, Гаврїилъ Воликъ, вѣкарій* тощо.

Метричні записи здійснювали священники (дяки) з різним рівнем освіченості та різними соціокультурними орієнтирами, тому їхня мова, а часом і їхні формули суттєво різнилися. Але, на нашу думку, найколоритнішими є саме ті їхні елементи, які передають живу тогочасну руську мову, що, власне, і робить їх цінними пам'ятками української мови XVIII століття.

Почнімо з відтворення особливостей тогочасних українських антропонімів: імен, прізвищ, вуличних прізвиськ, у яких відобразилися походження, статус, родинні відносини, заняття, фізичні та психологічні особливості осіб і які передавали за допомогою специфічних суфіксів: *Дахнишин* (**-ин**), *Василиха* (**-их-**), *Шевчиха* (**-их-**), *слѣсарка* (**-к-**), *Килимничка* (**-к-**), *Пєтриковна* (**-овн-**) та ін. У метриках натрапляємо на чимале число подібних антропонімів: *Марїꙗ Ꙗнофрєйка Пєлагіа* (ЦППБ, 17 зв.), *Їринїꙗ Солонинчиха ꙁ Старого мѣста* (ЦСБКД, 2), *вдова Калнозючка зъ Футоровъ* (ЦСБКД, 148), *Татїанна Кѣлѣмничка* (ЦСБКД, 69 зв.), *Марїꙗ Кѣктиха* (ЦСБКД, 69 зв.), *дщєрєю Юлїанни вдови Сагайдачки* (ЦСБКД, 139 зв.), *зѧтꙗ Гнѣдашки вдови Матроны* (ЦСБКД, 151 зв.), *ѯєнїꙗ Пєтриковна панна* (ЦСБКД, 88), *Констанцѣꙗ Жарчынска коморнѣковна* (ЦСБКД, 86 зв.) тощо.

Деякі з них утворені за подвійними ознаками: від імені чоловіка і його прізвища *(дщєрєю Василихи вдови Бѣлоусихи* (ЦСБКД, 139 зв.)), імені чоловіка і його заняття *(Анна Гринчиха Дѣгтꙗрка з Вишни* (ЦППБ, 5 зв.), *Михалчиха Шєвчиха* (ЦППБ, 8 зв.)), *Варвара Кирилиха Гончарєнчиха* (ЦСМГ, 17 зв.) тощо.

Здебільшого вписувачі до метрик передають імена учасників обрядів у церковно-книжній формі, але інколи трапляються й виразно руські (українські) форми імен: *Михалко швєцъ* (ЦППБ, 1 зв.), *Лєско Миклашєвски* (ЦППБ, 107 зв.).

У низці випадків відображено яскравий ситуативний колорит творення прізвиськ, а від них — і прізвищ: *Пєтро Куписобаки* (ЦСБКД, 122), *сн҃а Пєтра Захлюпаного* (ЦСБКД, 135), *Пєтра Пархолѵбы сн҃а* (ЦСБКД, 136 зв.), *θєωдоръ Пидсаднюк* (ЦСБКД, 132), *по прозвиску их названних Ковєрдꙗкі* (ЦППБ, 23), *Михайло Кривєшко* (16, 79 зв.), *θєωдоръ Жупаникъ житєль футоранскїй* (ЦСБКД, 152), *Стєфанъ Цїомкало садковскїй житєль* (ЦСБКД, 152) та ін.

Не раз у коротких метричних записах натрапляємо на цілі виразні властиво українські конструкції фраз: *Ꙗриніа Іваниха староміска бєздѣтна* (ЦППБ, 11 зв.); *жєна Миколи Шєвцꙗ кривого* (ЦППБ, 12 зв.); *Мариска попадꙗ з Михалѣвки* (ЦППБ, 27), *на той час робилъ в ѡйцовъ капѵцинов в стѵднѣ* (ЦСБКД, 123 зв.), *цорка Копєльцꙗ старого зъ Садкѣвъ* (ЦСБКД, 132), *дщєрєю Грєцихи вдови зъ Садкѣвъ* (ЦСБКД, 138 зв.), *цоркою Василихи вдови комирницѣ* (арк. 138), *з Анастасїєю такожъ служєницєю того жъ пана* (ЦСБКД, 142 зв.), *Сємиона Пасѣчника панського з Компанцьо[во]го саду* (ЦСБКД, 84), *ѡт жєни зайшлои шчєхѣвъ на имꙗ Ꙗξана Иванихи попрозвискѵ шєвчѵкѣвъ* (ЦППБ, 21 зв.), *сн҃а шевцꙗ с Карпового двора града Лѣтина* (ЦСБКД, 152), *дщєрєю ку Бгу зєшлого*

Пєтра Вєкрєстє (ЦСБКД, 136 зв.), *съ слѫжєбницєю вдовицєю того жє самого пана* (ЦСБКД, 151) тощо.

Вони, щоправда, не раз змішуються з формами книжної мови, але розмовний колорит проступає і там, особливо це стосується висловів із прикметником *тутейший*, що часто вживаний для позначення належности до певної парафії чи місця проживання, та слова *житєліє*: *ѡбиватєліє тутєйшіє вѣнницкѣи, прочіи житєліє тѫтєйшіє вѣнницкіє* (ЦСБКД, 151), *и прочіє житєліє шєрємєтскіє, житєліє футоранскіє вѣнницкіє, парафіѧнкою тутєйшою* (ЦСБКД, 131), *обыватєліє старомѣскѣє* (ЦСБКД, 131 зв.).

Ознакою української мови є закінчення повної форми прикметника — *сн̄а Юхимового* (ЦППБ, 10), *сн̄а Дахнишинового Никити* (ЦСБКД, 133 зв.). У деяких метриках фіксуємо закінчення **-а** в іменниках чоловічого роду в називному відмінку — *Петро Вихриста* (ЦСБКД, 125).

Іншою виразною рисою української мови метрик є фіксація на письмі фонеми /*і*/ через позначення її літерою **ѣ**, причому саме в тих позиціях, де ця літера безсумнівно фіксує фонему /*і*/. Таких прикладів у метриках парафій міста Вінниці безліч, серед них і звична вказівка на місце поховання — *при храмі.* Подамо ще декілька прикладів для ілюстрування: *воита мѣста Вѣнницѣ* (ЦППБ, 163 зв.), *Іѡанъ Жовтѣвскіи* (ЦППБ, 3 зв.), *жєни єго Антонѣни* (ЦППБ, 20 зв.), *Лаврѣна Прокопєнка* (ЦППБ, 13 зв.), *Лаврѣна тєслѣ сн̄а з Людвиковкѣ* (ЦСБКД, 120, 131), *Корєнюка з вєси Косакѣвки* (ЦСМГ, 8 зв.), *Францѣшєкъ Ґржымбовскѣ, оурожоного Мѣхайла, оуродзєнѣ Бїєнѧковскѣ вѣцєрєтєнтъ ґродзкѣ Ґрабовїєцкѣ, коморнѣкъ зїємскѣ Брацлавскѣ, Ꙗнуфри Чайковскѣ палєстрантъ ґродзкѣ вѣннѣцкѣ* (ЦСБКД, 42), *парохъ старомѣски* (ЦСБКД, 61 зв.), *парохъ лучанскѣ, Розалѣа п. Каролѧ Мѣтлашєвского жєна, Базилѣ ОУстрзицкѣ, лєснѣчий, Лєо Охримовскѣ, зєѓармѣстр, ѯєнїѧ Базилїого Мѣтлашєвского жєна* (ЦСБКД, 92), *Констанцѣа Жарчынска коморнѣковна, Войцїєхъ Пієнковскѣ коморнѣкъ зіємскѣ* (ЦСБКД, 94), *Їоанна Базалѣцкого сина, зъ двицею Марѣєю* (ЦСБКД, 125), *обыватєліє старомѣскѣє* (ЦСБКД, 131 зв.), *Францѣшка Москвѣцка* (ЦСБКД, 69 зв.), *з Михалѣвки* (ЦППБ, 27), *Василїѧ працѣвника єзѫѣтскаго* (ЦППБ, 2 зв.), *капєлѧна інокѣнь базилѣанокъ* (ЦППБ, 34), *славєтного вѣшиовскаго Мѣстра* (ЦППБ, 111 зв.), *Іѡанъ вѣкарїи вєси Хуторов Вѣнницких* (ЦСМГ, 2 зв.), *Їѡан Кваснѣцкїй вѣкарѣй старомѣскїй* (ЦСМГ, 22), *прєзвитєр старомѣскїй вѣнницкїй* (ЦСМГ, 4.), *госпожа сабарѣвска, госпожа старомѣска* (ЦСМГ, 46). Ця риса чітко увиразнює тексти метрик, вони наче промовляють до читача українською мовою.

Білінгвізм у записах метричних книг є свідченням статусу руської спільноти: руська мова видається вписувачам недостатньо представницькою для позначення осіб високого статусу. Однак не можемо достеменно сказати, чи це було позицією священника і відбивало його погляд на соціостатусні реалії, а чи

спеціальною вимогою інструкцій чи вимог найвищої церковної ієрархії. Суспільні норми спонукали священника вписувати учасників актів хрещення й вінчання відповідно до їхньої мовно-культурної належности. Це спостерігаємо в метричних книгах і Кузьмо-Дем'янської, і Покровської церков. Ось один із таких записів у практиці церкви Покрови:

Аꙁъ їєрєи Во*л*ски ѡкрє*с*тихъ, и миро*м* с҃ти*м* помазахъ дц҃ꙋ Ма*р*θꙋ ѡ*т* родитєлєи Лаврѣна Прокопєнка и жєни єго Тєтіꙗ[ни] во*с*. биша Grzegorz Jodka szeregowy[1] у Anna Wnięczynska Dowboszowa (ЦППБ, 13 зв.).

Від імені того-таки вінницького декана в метрику шлюбів Кузьмо-Дем'янської церкви за 12 січня 1780 р. було зроблено запис польською мовою про хрещення уроджоного сина велебного ксьондза пароха з Бугаків (але вочевидь таки руської унійної парафії!) Наума Станіславського та Теодоти Добровольської, доньки Матвія Добровольського, капелана Вінницького жіночого василіянського монастиря. Особливу урочистість цього хрещення зумовлювала участь у ньому брацлавського унійного офіціала Яна Трохлінського:

Że przewiliebny jmc xd҃z Jan Romanowicz proboszcz mieziakowski dziekan winnicki za indultem na jego ż osobę od wielmożnego jmci xd҃za Jerzego Trochlińskiego kanonika lwówskiego oficiala generalnego administratorialnego metropolii Bracławskiej wypadnym dnia 12 januarii roku toczącego się 1780 WSK szlub pobenedyktował urod. Janowi Stanisławskiemu synowi wx^{a} Nauma Stanisławskiego parocha buhakowskiego z Teodotą Dobrowolską corką w^{o} x^{a} Macieja Dobrowolskiego ww. pp. Bazylianek klasztorku winnickiego kapelana w cerkwi tego ż klasztorku eod aktu supra dieto przy tym że szlubie wyż ruczonych osób byli świadkowie urodz jmc p. Jan Trochliński y urodz. p. Jan Kaziemirz Zawrocki, jako się działo tak sprawiedliwie w metrzkę parochii SS Doktorów cerkwi winn. Kozmy y Damiana wpisałem, a na to się podpisuię Daniel Krubowicz SS Doktorów cerkwi winnickiej koadiutor (ЦСБКД, 140).

В інших метриках ім'я найвищих церковних сановників, а зокрема, брацлавського унійного офіціала і його посада, як гадав виконавець запису, неодмінно потребувало використання польської мови. Це саме стосується й особи на посаді інстигатора (слідчого-обвинувача) латинської консисторії:

Anno 1769, D. 14 nowembr.

Азь ієрєй Їаковь Во*л*скій паро*х* С҃то Покровскіи вѣнницкїй Іѡана Борнацкаго ко*н*шту шєвскаго чєлꙗдника цєхмистра вѣнницкаго з Агафією вдовою, а пришлою ꙋосподинєю jm pana Чєрнꙗвского, мє*ж*дꙋ которими ѡсобами жа*д*наго прєпꙗтїꙗ нє *з*наишовши по першои заповѣди за їндултєт jmx Lubińskiego oficiała Bracławskiego, по ѡдправлєню покꙋти и по пріатїю Таинъ Хр*с*тови*х* в ста*н* ма[л]жє*н*скіи сочєта*х*, при ти*м* били свѣдитєліє Павєлъ паламаръ кузмински, Іѡсифъ снъ Василꙗ шєвцꙗ (ЦППБ, 112 зв.).

Рокꙋ Бжїꙗ 1771 мц҃ꙗ Юлꙗ дня 4.

Азь їєрєй Пєтрь Лосѣнскѣ паро*х* вѣнницкѣ Ц.С.Б. К. и Дам[їана] <...> сочєта*х* зако*н*ному бракꙋ Сємиона Кравчꙋка съ Пꙗтничанъ вдовцꙗ съ вдовою Іриниєю ґосподинєю jmp Wlańskoho instygatora konsyst. Łacińskoho, свѣдитєлїє були jmp Jan Witkowski и прочїи житєлїє вѣнницкїє (ЦСБКД, 134).

[1] Szeregowy – рядовий.

Як бачимо, скрізь по цих записах шанобливі щодо високого панства форми *jm* (*його милість*) чи *jmx* (*його милість ксьондз*), з погляду вписувачів, також потребували застосування польської мови.

У багатьох записах метричних книг усіх трьох вінницьких церков, основний текст яких подано руською книжною мовою, імена осіб шляхетного стану чи поляків за походженням подано польською:

Року 1760 д. 25 мц҃ꙗ Nowembri

Азь їєрєй Їꙗковъ Волскі през. С҃то. Покро*скі* вѣницкї, сповѣдаючогося Раба Бж҃аго Григорого Зайдаꙗ w. jmci pana Czarnieckiego при цр҃кви С҃тои Покрови вѣнницкой (ЦППБ, 138 зв).

Це стосувалося також імен військових, урядників, канцеляристів, палестрантів шляхетного чи польського походження. Укладачі метрик, уписуючи їхні посади, звання та імена, віддавали перевагу польській мові:

Anno 1765 D. 20 May.

Азь ієрєй Їаковъ Волски паро*х* С҃то Покро*вскїй* вѣнницкїй Алєξандра Шчꙋчинскаго жовнѣра Infanterij на*д*ворной вінницкоіи ꙁ Софією цоркою панѣ Ѡgінскои мє*ж*дꙋ которими ѡсобами жа*д*наго прєпꙗтїꙗ нєзнаишовши по вишли*х* трїє*х* заповѣдє*х* по ѡ*т*правлєню покꙋти и по пріатїю Таинъ Хр*с*тови*х* в ста*н* ма*л*жє*н*скіи сочєта*х* свѣдитєліє биша Данило Кꙋчорѣз и Доброво*л*скіи вознѣчъ jmc pan F. Bohuczewicz szerżant (ЦППБ, 110 зв.).

A° 1766 D. 12 Awgusty.

Азь ієрєй Їаковъ Волски паро*х* С҃то Покровски вѣнни[цкїй] раба Бж҃їꙗ Григорїа Манковскаго жолнѣра gardyzonu starosty wінницкого з Агафією служєбкою arендara и[з] Слободки Дубѣцкого мє*ж*дꙋ которими ѡсобами жа*д*наго прєпꙗтїꙗ кано*н*ного нє *з*наишовши по вишли*х* трїє*х* заповѣдє*х* по ѡ*д*правлєню покꙋти и по пріатїю Таинъ Хр*с*тови*х* в ста*н* ма*л*жє*н*скіи сочєта*х* свѣдитєліє биша Ꙗкимовѣчъ капралъ rytus grєcij у Rєyman капралъ rytus latyni (ЦППБ, 111).

Ao 1766, D. 31 Januaria

Азь їєрєи Іꙗковъ Во*л*скій парохъ Покровскій вѣнницки з родитєлєи jmci pana Stєfana Paktoлskoho и жєни єго Анни ро*ж*дєнного мл*д*ца Лю*д*вика пожившаго по*л*рокꙋ и оумєршаго погрєбо*х* пр цр҃кви С҃то Покро. вѣн. в ganкꙋ прєдвєрми (ЦППБ, 141 зв.).

Anno 1767 D. 11 9bris.

Азь ієрєй Їаковъ паро*х* С҃то Покровскі славєтного вѣшновскаго Мѣстра miasta и[з] Слободки Дубѣцкого мє*ж*дꙋ которими ѡсобами жа*д*наго прєпꙗтїꙗ кано*н*ного нє *з*наишовши по вишли*х* трїє*х* заповѣдє*х* по ѡ*т*правлєню покꙋти и по пріитїю Таинъ Хр*с*тови*х* в ста*н* ма*л*жє*н*скіи сочєта*х* свѣдитєліє биша Ѡмєліа*н* Базалѣски у Romanski pisarż urzędowy (арк. 111 зв.).

Anno 1768 D. 22 januar.

Азь ієрєй Їаковъ паро*х* С҃то Покровскі вѣнни[цкїй] шлꙗхєтно оурожоного jmci pana Piotra Kisielowskiego s panną Heleną Котовѣчowną мє*ж*дꙋ которими ѡсобами

жа*д*наго прєпѧтїѧ кано*н*ного нє *з*наишовши по вишлои заповѣди по ѡ*т*правлєной покꙋти в ста*н* ма*л*же*н*скіи сочєта*х* (арк. 112).

Рокꙋ 1771 мц̄ѧ марта 10

Аz҃ъ їєрєй Їѡанъ прє*з*. футора*н*ски Вѣницкихъ ѡ̄рє*с*ти*х* и миро*м* С̄тимъ помаза*х* мл*д*ца шлѧхє*т*но урожде*н*наго Juzefa ѡ*т* родитєлєи законо winczanych s szlachetno urodzonych Frączyszka Witwickoho и жєни єго Марїи, воспрїємници биша Григорїй Стратѣє*н*ко, Марїѧ Яковенчиха (ЦСМГ, 50 зв.).

Польську мову вживали й для позначення імен прислуги і навіть низьких верств, аби лиш вони були поляками за походженням. Це стосувалося, наприклад, єзуїтського кухаря (але урожоного!) та шевця (зате — Войцеха, тобто, судячи з імені — поляка):

Anno 1769 cerwca, D. 20. Азъ ієрєй Іаков Во*л*ски, паро*х* С̄то Покро*в*.

ОУрожоного Juzefa Iwaszkiewicza kucharza jezuwickiego з Софією Соболовскою, сєстрою Матѳєѧ Пивовара, между которима ѡсобами жа*д*наго прєпѧтїѧ нє *з*наишовши по вишли*х* трїє*х* заповѣде*х* в ста*н* ма*л*же*н*ства сочєта*х* (ЦППБ, арк. 112).

Anno 1762 D. 23 Oktobris.

Азь ієрєй Їаковъ Во*л*ски прєзвито*р* С̄то Покро*вскїй* вѣнницкї Wojciecha Swiderka szewca czeladnika Ludwikowego з Мариною слꙋжєбкою панѣ Крижанской мє*ж*дꙋ которими ѡсобами жа*д*наго прєпѧтїѧ нєзнаишовши по по вишли*х* трїєхъ заповѣде*х* по ѡ*т*правлєню сповѣди и по пріатїю Таинъ Хр*с*тови*х* в ста*н* ма*л*же*н*скиі сочєта*х* сви[дєтєліє] биша Людвѣкъ цєхмисте*р* и Іаков *нрзб.* (ЦППБ, 107).

Впливи польськомовного середовища, які можна спостерігати в багатьох метриках, означувалися по-різному. Вони виявляються в уписуванні шанобливих означень, наприклад, *wp* (wielmożny pan), *jwm p.* (jasnowielmożny pan), *jmc* (jegomość), *rnd x.* (велебний отець), *ww. xx. Jezuity* (велебні отці єзуїти), *ur.* (urodzony), у записуванні імен і прізвищ батьків, кумів, свідків, духовенства польською мовою, в уписуванні резолюцій деканатних та генеральних візитацій польською (а частіше — латинською) мовами. Часом польськомовні фрагменти подано кирилицею, як-от: *Лукаш Залєскѣ пѣсаржъ мїєйскѣ* (ЦСБКД, 74 зв.).

Певні спостереження щодо мови метрик вінницьких церков можна зробити, аналізуючи записи їхніх дат. Так, у метриках хрещень церкви Кузьми і Дем'яна записи на першій сторінці фіксують дату, записану руською книжною мовою — *Року 1746, ноємрїѧ, днѧ 10* (ЦСБКД, 2). Уже на звороті сторінки використано кириличну систему запису чисел — *Року АѰM̄S, Мц̄ѧ їанꙋарїѧ, Д. гї̄* (тобто 13 січня 1746 р.; ЦСБКД, 2 зв.). Цю модель запису використовували в метриках цієї церкви і далі, хоча натрапляємо й на записи, датовані латиною — *Ano 1747, Julius, D, 2* (ЦСБКД, 4), то різномовні польсько-латинські — *Roku 1750, Februarij D. 20* (ЦСБКД, 5 зв.), то латиномовні — *Ano 1750, novembris, D. 20* (ЦСБКД, 6), *Ano 1750, D. 25, 8bris* (ЦСБКД, 6 зв.). У січні 1752 р. записи хрещення датовано книжною руською мовою (ЦСБКД, 8 зв.), наступні ж, у лютому того-таки року,

знову латиною — *Ano Domini 1752 mesii Februi D. 7* (ЦСБКД, 9). При цьому основні тексти запису обряду писано руською книжною мовою. Так тривало до січня 1753 р., коли знову з'являється запис, датований руською книжною мовою з кириличним позначенням цифр, який використовується до січня 1760 р. (ЦСБКД, 11 зв. – 20 зв.).

Поняття мовної культури чи, сказати б, мовної дисципліни записувачам метрик невластиве. Це фіксує польсько-руський запис датування хрещення за 8 січня 1760 р. в метриці церкви Кузьми і Дем'яна, у якому рік записано арабськими цифрами, а число — кириличним позначенням: *Roku Pąskiego 1760, мц҃ꙗ иа*ⁿ*варіꙗ, днꙗ и҃* (ЦСБКД, 20). У наступному записі читаємо: *Року того ж, ианварїꙗ, дня ка҃,* далі — за цією ж схемою (ЦСБКД, 20 зв.). Після запису хрещення в метричній книзі церкви Кузьми і Дем'яна за 11 лютого 1760 р. наступний запис датовано 12 вересня 1760 р. (ЦСБКД, 20 зв.). Причина такого піврічного розриву невідома. Тут для нас важливо звернути увагу на те, що наступні записи дат — польсько-латинські: *W Roku 1760, D, 12 7bris* (ЦСБКД, 21). Датування хрещення, проведеного 30 січня 1763 р., польськомовне — *R[oku] P[ańskiego] 1763. D. 30 Januaris,* а вже наступне записане руською мовою — *Року 1763, М. иануарїꙗ, Д. 30* (ЦСБКД, 27).

У всіх цих метриках уписано священника Петра Лосинського. Нововисвячений ієрей (так зазначено в метриці) Даниїл Крубович, комендар церкви Кузьми і Дем'яна, повертається в записі датування 26 липня 1764 р. до кириличної системи: *Року Бж҃иꙗ АѰξД҃, мцꙗ Юлїꙗ, днꙗ KS* (ЦСБКД, 32). Цієї системи став дотримуватися вже і пресвітер церкви Петро Лосинський (ЦСБКД, 32 зв, 33). Але, починаючи із запису за 10 травня 1765 р., числа пишуться арабськими цифрами (ЦСБКД, 33 зв.). Коли ж до Кузьмодем'янської церкви запросили пароха з П'ятничан Василія Літинського, щоб він охрестив немовля Ігнатія, сина ієрея Даниїла Крубовича, то цей прийшлий священник записує дату з кириличними позначеннями: *Року Бжїꙗ АѰξЄ҃, мцꙗ дєкємврїꙗ, днꙗ КГ҃* (ЦСБКД, 35 зв.). Імовірно, він робив так записи у своїй п'ятничанській церкві. Ще якийсь час наступні записи роблять у той-таки спосіб, хоча й непослідовно, бо числа вписують часом і арабськими цифрами. Але від 21 грудня 1766 р. і далі запис дат здійснено руською книжною мовою з арабськими цифрами (ЦСБКД, 37 зв. і наст). Білоруський дослідник Д. Лисейчиков пов'язує перехід від використання кириличної до арабської лічби в руськомовних записах, а так само вживання польських і латинських назв місяців зі своєрідною вестернізацією способу життя унійних парафій [Лісєйчикаў 2016, с. 142].

Перший запис у метричній книзі хрещень церкви Святої Покрови розпочинається датою, вписаною польською і латиною — *Rokꙋ 1748, D. 18 Junius*; основний текст написано руською книжною мовою. Дату в другому записі подано ру-

ською книжною мовою — *Рокꙋ того ж, дн҃а 3, Юл҃а* (ЦППБ, 1); тим часом у записах дат наступних метрик рік і числа місяця записано кириличною системою.

У метриці хрещень від 24 січня 1761 р. замість кирилиці в написанні дати, числа використовують арабські цифри, слово *року* написано польською мовою, а назви місяців — латиною: *Roku 1761 D 24 Januarij* (ЦППБ, 14). Таких записів було три, а потім дати знову пишуть за попередньою моделлю.

Починаючи з 30 березня 1762 р., у книзі хрещень церкви Покрови записи ведуть у формі таблиці з двох колонок: у першій уписано дату, а в другій — основний текст. Прикметною є тут не так таблиця, як те, що дати в ній уписано латиною: *1762 Anno, 30 Marci* (ЦППБ, 16). Таку ж таблицю запроваджено і в книзі шлюбів, починаючи із запису за 25 жовтня 1762 р. (ЦППБ, 107 зв.), у книзі поховань таку таблицю запроваджено, починаючи із запису за 9 серпня 1762 р., хоча відступ від кириличної системи запису чисел в окремих записах помічаємо ще в записах 1760 р. (ЦППБ, 139–139 зв.). Такої таблиці з уписуванням дати латиною ми не зауважили в метричних книгах інших церков.

Під датою, записаною латиною — *Roku 1772 mc̄a Junis D. 20,*— у метричній книзі повернулися до старої форми запису, без таблиці. Дату вказано двома мовами: польською (*Roku, mc̄a*) і латиною (*Junis*) (145 зв.). Наступний запис за цим і подальші ведуть, за небагатьма винятками, цілком руською книжною мовою: *Року 1772 мц̄а дєкєврїа Дн҃а 20* (ЦППБ, 146).

Кириличну систему в записуванні дат у метриці хрещень старохуторянської церкви Св. Георгія використовували від першого запису 24 січня 1753 р. до запису 15 лютого 1764 р. У наступних метриках рік пишуть на берегах латиною (*Anno 1764*), місяць — руською (*марта*), число — арабськими (*1*) (ЦСМГ, 23 зв.). Від акту хрещення 8 грудня 1764 р. запис дат ведуть руською мовою з арабськими цифрами: *Року Бж̄ія1764, мц̄а дєкємрїа, дн҃а 8* (ЦСМГ, 27). Запис шлюбу в метричній книзі цієї церкви за 9 листопада 1763 р. подано з використанням кириличної системи запису цифр, а наступний запис, 2 лютого 1764 р.,— книжною руською мовою з арабськими цифрами: *Року 1764, февруар., дн҃а 2* (ЦСМГ, 119). У метриках поховань церкви Св. Георгія останній запис із використанням кириличної системи позначення чисел зроблено 2 січня 1764 р. Після нього йде запис перевірки метрик вінницьким деканом Василієм Заблоцьким (Basilius Zabłocki) від 15 квітня 1764 р., а за ним — метрика поховання з датою *Року 1764, мц̄а Августа дн҃а 26* (ЦСМГ, 149 зв.).

Звернімо увагу на відступ від згадуваної табличної форми і польсько-латиномовного запису дати у фіксації обряду хрещення в метриці церкви Покрови за 17 квітня 1772 р. Запис, на відміну від інших сусідніх записів, — розгорнутий, докладний. Таїнство тоді звершував запрошений священник, а не парох церкви Покрови. Привертає увагу й склад учасників церемонії:

Рѡку Бж҃иꙗ 1772, мц҃ꙗ Априлꙗ сѣмнацтого днꙗ.

Азъ ієрєй Маръцѣнъ Ꙗнковѣчъ, парохъ мѣста Краснаго, храмꙋ Воскрсєниꙗ Хрс҃това окрєстих и миром Ст҃имъ помаꙁахъ мд҃ца Гавриїла ѡт родитєлєй законновѣнчанихъ оурожонусh іхмосцовъ панст[в]а Стєфана й Анни Пакътольскихъ палєстрантовъ ꙃроцъкихъ винницькихъ кмотъровіе биша вєлможний Томашъ Юꙁєфъ Чаръковски ꙃороднѣчиі бц҃лавскій и вєлможнаꙗ Марианна Травѣнска, капѣтанова Воискъ короннихъ (ЦППБ, 31).

Цей запис привертає увагу як із мовного, так і соціально-статусного погляду. Для хрещення сина знатного чиновника-палестранта Стефана Пактольського за участи в ролі кума брацласького городничого вельможного Томаша Чарковського спеціально запрошено священника аж із Красного — отця Марціна Янковича. Він, імовірно, відповідно до того, як було заведено робити записи в краснянській церкві, зробив запис і до метричних книг вінницької церкви Покрови: не став креслити таблицю, як це було на попередній сторінці, і дату події вписав руською мовою, на відміну від сусідніх записів. Але своє ім'я вписав не на руський лад — *Мартин*, а на польський — *Маръцѣнъ*. Слово *оурожонусh* у нього складається з двох частин — руськомовної і польськомовної *(-ych)*. Подібне трапляється в метричних записах й інших церков. Привертає увагу й те, що назву *кумів* тут подано за польськомовним зразком — *кмотъровіе* (від польських *kmotr* 'кум', *kmotra* 'кума').

Останнім у цьому ряду табличних записів у метриках церкви Святої Покрови (зокрема, у метриках шлюбів) був блок із польсько-латинською фіксацією дати 20 травня 1772 р.:

1772 Roku, mca majs, D. 20.

Аз ієрєй Ꙗков Волски, прз. Ст҃о Покровски вѣницки, працовитаго млд. Лєѡнтиꙗ Василиꙗ Пєтлꙗги сн҃а с паною Мр҃иєю, дщєрєю Василиꙗ Мєтлашєвского, мєждꙋ которими ѡсобами жаднаго прєпꙗтїꙗ канонного нє знаишовши по вишєдших трїєх заповѣдєх по ѡтправлєню покꙋти и по пріꙗтїю Ст҃их Таин, в стан малжєнства сочєтах. Свѣ[дитєліє] биша Пєтро Гиричъ и прочиє при том биша (ЦППБ, 112 зв.).

Далі йдуть звичайні текстові записи в метрики, при цьому прикметно, що дати в них записано руською мовою, починаючи з наступного, що вказує на дату таїнства — *Року 1772, мц҃ꙗ Юля, дня 22*.

Мовну непослідовність уписувачів до метричних книг засвідчують записи, у яких ім'я учасника обряду записано латинкою (польською мовою), а прізвисько — руською, коли в окремих словах з'являються літери з іншої мови, коли в руському слові написано польськомовне закінчення, наприклад: *Magdalena Сѣрантова* (ЦППБ, 24 зв.), *Jизєфъ Ничипорєнко* (ЦППБ, 25), *12 Awgusty, starosty wінницкого, служєбкою arендara* (ЦППБ, 111), *s panną Heleną Котовѣчowną* (ЦППБ, 112), *хіędза Трохлѣнского* (ЦППБ, 117), *ꙋродzонєgo Краснѣцкого и жєни єго Rodzalїu* (ЦСМГ, 81 зв.), *шлꙗхєтнє оуродзонеgo пана Крєвскеgo* (ЦСМГ, 122 зв.).

Прикметні метаморфози з текстами метричних записів, яких не зауважуємо в метриках інших вінницьких парафій, спостерігаємо в останні роки ведення цих книг у старохуторянській церкві Святого Георгія. Зокрема, у метриці хрещення від 24 квітня 1787 р., звершеного парохом Іваном Стеткевичем, дату записано кирилицею. Так тривало до 20 лютого 1788 р., наступний запис 4 березня 1788 р. вже зроблено арабськими цифрами (ЦСМГ, 93 зв.–95 зв.). Записи з кириличними датами в метриці поховань тривали з 14 квітня 1787 р. по 20 лютого 1788 р. (ЦСМГ, 170–170 зв.). Далі записи йдуть із позначенням дат арабськими цифрами. Чим зумовлений цей перехід до кириличної системи, важко пояснити. Можна хіба що припустити, що це якось пов'язано з мінливістю настроїв усередині громади, а можливо, намірів священника орієнтуватися на православ'я, а звідси й зовнішня, показова демонстрація такого переходу — звернення до архаїчної системи чисел.

Тим часом у книзі метрик церкви Св. Георгія є ще одна прикметна особливість: з 28 квітня 1790 р. метричні записи в книгах цієї церкви роблять транслітом, тобто руською мовою, записаною польськими літерами:

> Roku 1790, mię Apryłyia, dnia 28.
>
> Az jerey Iωанъ Dobrzanski, paroch futoransky chramu Swiataho W. M. Chrystowa Heorhia, okrestych i myrom S:m pomazach m. Ałexandru od rodytełey zakąno winczannych Dmytra hruszczęka Zeny iecho Matrony K. B. Gawryił honczar i motra Hruzczęczycha (ЦСМГ, 99).

Денис Лисейчиков уважає трансліт специфічною формою використання латинської графіки для передавання руського тексту і розглядає її як перехідну до польськомовного діловодства [Лісейчикаў 2016, с. 132–133]. Звертаємо увагу, що у Вінниці із цим пов'язаний поодинокий епізод, який можна пояснити, гадаємо, культурними преференціями певного священника — Івана Добржанського. Для порівняння подамо відомості самого Д. Лисейчикова, що стосуються теренів Великого князівства Литовського. Традиції писемної «русчизни», як пише дослідник, до кінця XVIII ст. збереглися на території Брагинського деканату Київсько-Віленської єпархії, на території Пінсько-Туровської єпархії, особливо ж у східній її частині, Мозирському повіті, а також на півдні Новогрудського і Речицького повітів. На решті теренів ВКЛ традиція письмової «русчизни» в діловодстві унійних парафій, зокрема у веденні метричних книг майже згасла вже до середини XVIII ст. і рудиментарно залишалася лише на титульних аркушах метричних книг, і то окремих церков. Загалом метричні книги вели польською мовою. Такий феномен згаданий дослідник пояснює близькістю цих території до значного культурного центру, своєрідного осередку «русчизни» — Києва, стосунки з яким підтримували вздовж транспортних артерій — Прип'яті і Дніпра [Лісейчикаў 2016, с. 136–137]. Д. Лисейчиков при цьому оминає етнокультурний аспект, а саме те, що Брагинський деканат, розташований у південній частині сучасної Го-

мельщини, та Пінсько-Туровська єпархія є українським етнокультурним простором. Вочевидь, саме цим і варто насамперед пояснювати живучість руської мови в питомому для неї середовищі.

У метриці старохуторянської церкви Св. Георгія останній запис польсько-латинським транслітом зроблено 22 березня 1794 р. (ЦСМГ, 108 зв.), після цього той-таки священник робить записи хрещень церковно-руською мовою. На арк. 108 зв. останній запис зроблено ще латиницею, а дату наступного хрещення того ж дня, 22 березня (*1794, мца марта дня 22*), записано руською книжною мовою:

> Азь їєрєй Їѡанъ Добранскїй прєзвитєръ цєркви Футѹровъ Вѣнницких і т. д. (ЦСМГ, 109).

Це опосередковано вказує, що саме в березні 1794 р. й відбулося переведення на *благочестіє*. Тепер записи в метриках ведуть синодальною російською мовою. Це пов'язано з тим, що всі вінницькі парафії були переведені з унії на російське синодальне православ'я.

Але й у мові цих записів в окремих елементах, як похибки та обмовки, бачимо сліди розмовної руської мови *(церквы)*. Проте мова метричних книг Поділля доби Російської синодально-православної Церкви — тема іншого дослідження.

Отже, записи в метричних книгах парафій міста Вінниці XVIII ст., які за властивим їм призначенням є, на перший погляд, скромними, невеликого обсягу, у певному сенсі утилітарними документами суто ситуативного характеру, містять значний інформаційний потенціал щодо аналізу мовно-культурної та соціокультурної ситуації в краї і, що особливо важливо, зберігають різнопланові факти, які стосуються живої мови Брацлавщини того часу.

ДЖЕРЕЛА

ЦППБ — Церква Покрови Пресвятої Богородиці м. Вінниці. Метричні книги. 1748–1795.

ЦСБКД — Церква святих безсрібників Кузьми і Дем'яна м. Вінниці. Метричні книги. 1745–1806.

ЦСМГ — Церква Святого Мученика Георгія Вінницьких Старих Хуторів. Метричні книги. 1753–1795. ЦДТАК, ф. 224, оп. 2, спр. 165.

LEGENG

ЦППБ — *Church of the Intercession of the Holy Mother of God in Vinnytsia. Metric books. 1748–1795* (in Old Ukrainian).

ЦСБКД — *Church of Saints Kuzma and Demyan of the Silverless in Vinnytsia. Metric books. 1745–1806* (in Old Ukrainian).

ЦСМГ — *Church of the Holy Martyr George of Vinnytsia Old Farms. Metric books. 1753–1795*. CDTAK, f. 224, Op. 2, spr. 165 (in Old Ukrainian).

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісєйчикау Д. «Азь, Іерей...»: «руская» мова метрычных кніг уніяцкіх цэркваў Вялікага Княства Літоўскага у XVII–XVIII стагоддзях // Київська Академія. Київ: Дух і Літера, 2016. Вип. 13. С. 109–172.
2. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів: Видавництво Українского Католицького Університету, 2004. CCVIII + 512 с.
3. Скочиляс І. Запровадження метричних книг у Київській митрополії (середина XVII – XVIII ст.) // Генеалогічні записки. Львів, 2009. Вип. 7 (нової серії 1). С. 26–57.

REFERENCES

1. Liseychikau, D. (2016). "Az, Ierey...": the Ruthenian language of the metrical books of the Union churches of the Grand Duchy of Lithuania in the XVII–XVIII centuries. *Kyiv Academy, 13*, 109–172 (in Belarusian).
2. Skochylas, I. (2004). *General visitations of the Kyiv Union Metropolis of the XVII–XVIII centuries: Lviv-Halytskyi-Kamyanets Eparchy*. Vol. 2: Protocols of general visitations. Lviv: Publishing House of the Ukrainian Catholic University (in Ukrainian).
3. Skochylas, I. (2009). The introduction of metric books in the Kyiv Metropolitanate (mid-17th-18th centuries). *Genealogical notes, 7*, 26–57 (in Ukrainian).

Arsen Zinchenko, Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Researcher of Municipal enterprise «Center for Vinnytsia history» (Vinnytsia, Ukraine)

METRIC BOOKS OF THE XVIII CENTURY AS INDICATORS OF LANGUAGE AND SOCIO-CULTURAL BOUNDARIES

The article analyzes the linguistic material of entries in the metrical books of the Ruthenian parishes of the city of Vinnytsia in the middle of the second half of the 18th century, in particular, the layers of the living language of the Bratslav region, signs of the linguistic business culture of that time and the socio-cultural, primarily linguistic, Ruthenian-Polish borderland.

Keywords: metrical books, Bratslavshchyna, visitations, dating, Old Ukrainian language.